

FARG‘ONA VODIYSI TARIXINI O‘RGANISHDA IS’HOQXON TO‘RA IBRATNING O‘RNI VA AHAMIYATI.

Xolmatov G‘ayratjon Muxtoraliyevich

Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Namangan davlat pedagogik instituti

e-mail: xolmatovgayratjon381@gmail.com,

orcid: <https://orcid.org/0009-0003-8248-1791>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22251478>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Farg‘ona jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan Is‘hoqxon to‘ra Ibratning tarix ilmiga qo‘shgan asosiy hissasi — mahalliy tarixshunoslikni rivojlantirish, voqealarni bevosita guvoh sifatida yozib qoldirganligi, Ibratning asarlari orqali XIX–XX asr boshlaridagi Turkistonning ijtimoiy hayoti, madaniy muhit va ma‘rifatparvarlik harakati haqida muhim ma‘lumotlar, shuningdek, Is‘hoqxon to‘ra Ibrat jadidchilik g‘oyalarini faol targ‘ib qilib, ta‘lim, til, tarix va madaniyat sohalarida yangilanish zarurligini to‘g‘risidagi ma‘lumotlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Is‘hoqxon Ibrat, jadidlar, tarixshunoslik, taraqqiyot, ta‘lim, ma‘rifatparvar, tarbiya, millat, mustaqillik, kelajak.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИСХАКА-ХОДЖИ ИБРАТА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ.

Аннотация: В данной статье основным вкладом Исхак-хана тора Ибрата, одного из крупнейших деятелей ферганского джадидистского движения, в историческую науку является развитие местной историографии, то, что он, как непосредственный свидетель, фиксировал через произведения Ибрата важные сведения об общественной жизни, культурной среде и просветительском движении Туркестана в начале XIX–XX веков, а также Исхак-хан тора Ибрат активно пропагандировал идеи

джадидизм, образование, констатируется информация о необходимости обновления в области языка, истории и культуры.

Ключевые слова: Исхакхан Ибрат, современники, историография, развитие, образование, просветитель, образование, нация, независимость, будущее.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF ISHOQXON TURA IBRAT IN THE STUDY OF THE HISTORY OF THE FERGANA VALLEY.

Abstract: In this article, the main contribution of Ishaq Khan tora Ibrat, one of the major figures of the Ferghana jadidism movement, to the science of history is the development of local historiography, the fact that he recorded events as a direct witness, through Ibrat's works, important information about the social life, cultural environment and enlightenment movement of Turkestan in the early 19th-20th centuries, as well as Ishaq Khan tora Ibrat actively promoted the ideas of jadidism, education, information about the need for renewal in the fields of language, history and culture is stated.

Key words: Ishaqkhan Ibrat, moderns, historiography, development, education, enlightener, education, nation, independence, future.

Jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy, madaniy sohalari keng qamrovli o‘rganilgan bo‘lsa-da, lekin harakat ijtimoiy falsafa doirasida tadqiq etilmagan. Mazkur harakatning o‘lka aholisining barcha tabaqa va qatlamlarini milliy istiqlol g‘oyasida birlashtirishining o‘zi siyosiy ong va tafakkurning ijtimoiy ko‘rsatkichi, deb hisoblash mumkin. Jadidchilik harakatining maqsad va mohiyati madaniy-ma’rifiy jarayonlarni qamrab olish, Vatanni ozod qilish, mahalliy xalqni hurriyatga olib chiqish, farovon hayot, milliy va diniy urf-odat, an’ana, milliy til va milliy o‘zlikni saqlab qolish muammolari tarixiy tadqiqotlari amalga oshirilgan.

Mustamlakachilik zulmining og‘ir shakliga qarshi Farg‘ona jadid taraqqiyparvarlari ulkan maqsadlar bilan jamiyatning barcha bo‘g‘inlarida

islohotlar olib borishni ko‘zlagan edilar. Uning zamirida doimo mamlakatning ozodligi, mustaqilligi, jamiyat va uning negizi – o‘lka xalqlarining farovon va erkin hayot tarzini yuzaga keltirish uchun fidokorona kurash olib borishgan. Ular keng xalq ommasini milliy ozodlik g‘oyalari bilan ilhomlantirib, milliy o‘z-o‘zini anglash darajasiga ko‘tara oldi. Shu ma’noda, quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

Chor mustamlakachilariga qarshi kurashda qurol kuchi bilan milliy mustaqillikni ta’minlashdagi harakatining ijobiy natija bilan tugamasligiga o‘lka jadid ziyolilari ham, mahalliy xalq vakillari ham tushunib yetishgan. Boshqaruvning politsiya va harbiy kuchiga tayangan mustamlakachilikka qarshi kurash ilg‘or fikrli jadid ziyolilarini siyosiy tajriba va yetakchi kuch sifatida xalq harakatiga gegemon qatlam sifatida shakllantirdi, ular omma siyosiy saviyasini shakllantirishda muhim o‘rin tutdi [1].

Jadid ma’rifatparvarlari o‘lka aholisini Vatan va millatning ozodligi yo‘lida mustaqillik manfaatlariga safarbar etish, jumladan, Farg‘ona vodiysi maorif va ta’lim tizimini yo‘lga solishni milliy maktablar islohotidan boshladilar, chunki jadid ma’rifati anglaganidek, mahalliy ommaning ilmsizligi milliy taraqqiyotning “tushovi” sifatida U.Asadullaxo‘jayev tomonidan “Zamonaviy davr – rivojlanish va madaniyat davri. Agarda biz, Turkistondagi xalqlar bu ilmdan eng kam foydalanmoqda, desak xato bo‘lmaydi, chunki boshqa millat vakillari bilim yordamida kundan kun yuqoriga ko‘tarilmoqda, osmonga uchmoqda. Biz esa, ilmsizlik va ongsizlik soyasida yerga kirib bormoqdamiz”, – deya ta’kidlangan [2]. O‘lkada rus mustamlakachiligini bartaraf etish uchun birinchi galda, mahalliy xalq savodxonligi hal qiluvchi omil ekanligini tushunib yetishgan. Shu sababdan ular vodiya yangi usuldagi jadid maktablarini tashkil etish va rivojlantirishga harakat qildilar. Ushbu maktablarda milliy tarixni o‘rganish masalalari ham muhim ahamiyat kasb etdi. Boisi “tarixni o‘rganmoq va undan saboq olmoq har bir inson uchun zarurdir” [3].

Farg‘ona vodiysi jadidchilik rivojida Is‘hoqxon Ibratning faoliyati muhim o‘rinni egallagan. Biz Ibratning faoliyati misolida vodiylar taraqqiyparvarlik maktabi jamiyatining islohini ta‘lim, yoshlarning ilm-u ma‘rifati, jahon urbanizatsiyasi yutuqlarini hayotga joriy qilish orqali milliy tamaddun konsepsiyasi ma‘nosida belgiladik. Fikrimizni O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil Namanganga tashrifi chog‘ida: “...Ulug‘ ajdodimiz Ibrat taxallusini bejiz tanlamagan ekan. Uning vatan va yurt ravnaqi yo‘lidagi fidokorona hayoti ... barchamiz uchun haqiqiy ibrat namunasi bo‘lib xizmat qiladi, desam yanglishmayman” [4] – deya alloma ilmiy merosining tadqiqi yuzasidan maxsus qarori bilan dalillaymiz.

Is‘hoqxon to‘ra Ibrat millatning madaniy taraqqiyotini xalqning tarixi bilan dialektik aloqadorlikda tushunib, milliy Renessans dasturini ishlab chiqqan. U o‘z yurtining yirik tarixiy poytaxt shahri Axsikent haqida batafsil manbalar asosida Sirdaryo bo‘yidagi qasabaning yer silkinishi tufayli ko‘milib ketgani, u haqda ma‘lumotlar to‘plash, gazeta orqali odamlarga axborot berishning zarurati haqida murojaat bilan chiqqan. Sayhun bo‘yidagi qasaba haqida Z.M.Boburning “Boburnoma” si asosida atroflicha ta‘rif va tafsirlar bilan Axsi madaniyati milliy tarixiy madaniyat degan xulosaga kelgan [5].

XX asrning boshlarida jadidchilik harakati to‘la shakllanib, taraqqiyparvar ziyolilar ma‘naviy-madaniy rivojlanishni siyosiy jarayonlar bilan uyg‘un holda shakllantirdi. O‘lka aholisining yagona milliy maqsad sari birligi yanada teran siyosiy anglash bilan to‘garak, tashkilot va jamiyatlarni tashkil etish bosqichiga o‘tdi. Madaniy o‘rishda aholining millat va Vatan ozodligi yo‘lidagi asosiy kuch xalq ekanligini tushunib yetishi ham obyektiv va subyektiv omil, deb hisoblaymiz.

G.Vamberi, V.V.Bartold, N.V.Radlov, N.Ostroumov kabi olimlar sharqshunoslik doirasida Yevropaning “orientalizm” yo‘nalishida ilmiy tadqiqotlar o‘tkazgan bo‘lsalar, Ibratning ilmiy-falsafiy merosida xorijiy olimlarning lug‘atlari, tarix va falsafaga oid asarlari, jurnal va gazetalar jild qilib jamlangan.

Shu bois uning Tarixi Farg‘ona”, “Mezon ul-zamon”, “Tarixi madaniyat”, “Lug‘oti sitati alsina”, “Jome’ ul-xutut” asarlarida XX asrning 20-30 yillarida milliy madaniyatga xos konseptual masalalar bayon qilingan bo‘lib, jumladan Sharq xalqlarining tarixi, geografik o‘rni, tili va uning tovushi, urf-odat va an‘analari, ijtimoiy hayotiga oid boy ma’lumotlar tadqiq etilgan. Uning asarlarida falsafiy tafakkurning nozik jihat va xususiyatlari ostida milliy hayotni umuminsoniy tamaddun toshiga dialektik uyg‘unligi ishlab chiqilgan. Shu ma’noda uning falsafiy tarixiy asarlari Yevropa olimlarining falsafiy-tarixiy metodologiyasiga mosligi bilan ilmiy jamoatchilikning qiziqishini uyg‘otadi, chunki uning asarlarida tarixiy faktlar aniqligi, xonlar va beklar urushlarini, zulmlarini oqlash yoki maqtash tahlillari obyektivlik bilan o‘zga olimlarning ishlaridan ajralib turadi. U o‘z davrining o‘zgarishlarini o‘tmishga qiyosiy bog‘lagan holda ta’riflashni o‘z oldiga maqsad qilganini bayon etgan. Uning sharqshunoslik salohiyati g‘arb olimlarining ishlarini ham atroflicha o‘rganib chiqqani uchun tarixning adolatini falsafiy yoritishga erishgan deb hisoblaymiz.

Adib ijodida xalqimiz tarixini aks ettirgan keng qamrovli “Tarixi Farg‘ona” asari muhim ahamiyatga ega bo‘lib, muallif bu asarni yaratishda ko‘zlagan asosiy maqsadini shunday ifodalaydi: “Tarixi Farg‘ona” ni yozmoqdin maqsad izhori hunar yoki musannif qatoriga kirmak yoki ta’mini tiriklik yo‘lida bo‘lmay, balki bani basharni tiriklik qilish, sanoat va ziroatlari, madaniyat va badaviyatlarini xalqlarga ko‘rsatmak, bizlardan keyin keladurganlar o‘tganlarning turmush va qilmish va bilmush ishlaridan ibrat olsun. O‘z zamoni bilan o‘tgam zamonni tarozu qilib, vaznini bilsun uchun va ham ilmi ta’rix bir ilmi ta’rifdir. Ilmi sharif va va ilmi najib ekani, ilmlik va fikrlik insonlarga oshkor va ravshan ekani ma’lum uchun “Farg‘ona tarixi”ni yozmoqqa taraddud ayladim [6].

Fargona vodiysi jadidchiligida xonliklarning o‘zaro urush va adovatlari ham o‘lkashunoslikning muhim jihati bo‘lib, Buxoro xonining Qo‘qonga bosqini haqida Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asarida batafsil ma’lumotlar qoldirilgan. Shu

boisdan Nasrulloxonning Qo‘qondagi yovuzliklari, xalqni talashi, aholiga zo‘ravonliklarining bayonida adibning falsafiy merosi gumanizm ruhi bilan sug‘orilganligining guvohi bo‘lish mumkin. G‘arb tillarini ham ancha mukammal bilgan olim “Tarixi Farg‘ona” asarini yaratish jarayonida atoqli sharqshunos olimlar V.V.Radlov, V.V.Bartold, V.P.Nalivkin, turkshunos, etnograf, sayyoh Herman Vamberi asarlaridan foydalandi, ularga o‘z munosabatini bildirdi [7].

Shuningdek, Nodirabegimning hayoti, poetik dunyosini yuksak baholagani, vodiya “she‘riyat malikasi” unvoniga loyiq ko‘rishini ibratona zukkolikning namunasi, deb hisoblaymiz. Ayni vaqtda u Nasrulloxonning qirg‘inbaroti, Nodirabegimning farzandlariga nisbatan qatliomini qoralagan. Bir so‘z bilan aytganda, u urush va qirg‘inlar bashariyatga baxt-saodat keltirmasligi, g‘olibga ham xarobalik keltirishi haqida fikr bildirgan.

Ibrat nafaqat Nasrulloxonning xunrezliklarini bayon etadi, balki o‘z davrining yetuk shaxslari, aziz-avliyolarining fikr va mulohazalarini ham keltiradi. Biz shu o‘rinda Nodirabegimning Nasrulloxonni duoyibad qilishini Ibrat tilidan daillaymiz: “Ey zolim! Otasi senga osiy bo‘lgan bu norasida senga nima gunoh qildi? Berahm zolim, qizil qonga bo‘yading! Sen ham mendek nuri chashmingdan ajrab xonavayron bo‘l!”, – deya la‘natlaydi [8]. Bu kabi ma‘lumotlar tufayli ham bu asar Qo‘qon xonligi tarixiga oid ma‘lumotlarning tarixiy ekspertizasi uchun ilmiy ahamiyat kasb etadi. Zero, tarixchi olimlar tomonidan tuzilgan monografik tadqiqotlarda ushbu asar falsafiy tahlilga muhtojligi, unda bir qator ijtimoiy muammolar sanab o‘tilsa-da, lekin falsafiy baho berilmaganligini kuzatish mumkin [9].

Is‘hoqxon to‘ra Ibratni Farg‘ona vodiysining tarixi bilan birga uning geografik jihat va xususiyatlari, milliy-madaniy, tabiiy resurslari haqida ham milliy madaniyatshunoslik an‘analarining vorisi, deb atash mumkin. Falsafa tarixi doirasida shaharlar va qishloqlarning joylashuvi, tabiiy va geografik tafsiri, odamlarning xo‘jalik yuritishiga doir ma‘lumotlar, qishloq xo‘jaligi, hunarmandlik

asosida savdo-sotiqning rivoji haqidagi ilmiy tahlillar amalga oshirilgan. Uning vodiy urbanizatsiya jarayonlarining atroflicha ijtimoiy talqiniga oid ma’lumotlari muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Biz uning adabiy jihatlarini ijtimoiy fanlardagi analogik qarashlar bilan dalillash mumkin [10].

Is’hoqxon to‘ra Ibratning faoliyatini o‘rganish doirasida xulosalashga urinib ko‘ramiz:

Is’hoqxon to‘ra Ibrat XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashab ijod qilgan yirik ma’rifatparvar, tarixchi, adib va jadid ziyolilaridan biri bo‘lib, u o‘zining serqirra faoliyati bilan o‘zbek xalqining ilmiy va madaniy taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan. Ibrat nafaqat tarixiy asarlar yaratgan, balki o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy hayotini, xalqning turmush tarzi va tafakkurini chuqur tahlil qilgan olim sifatida ham e’tirof etiladi.

Uning tarix ilmiga qo‘shgan asosiy hissasi — mahalliy tarixshunoslikni rivojlantirish, voqealarni bevosita guvoh sifatida yozib qoldirganidadir. Ibratning asarlari orqali XIX–XX asr boshlaridagi Turkistonning ijtimoiy hayoti, madaniy muhit va ma’rifatparvarlik harakati haqida muhim ma’lumotlarga ega bo‘lamiz. U tarixni faqat o‘tmishni tasvirlash vositasi sifatida emas, balki xalqni uyg‘otish, ilm-fan va taraqqiyotga chorlash quroli deb bilgan. Shuningdek, Is’hoqxon to‘ra Ibrat jadidchilik g‘oyalarini faol targ‘ib qilib, ta’lim, til, tarix va madaniyat sohalarida yangilanish zarurligini asoslab bergan. Uning merosi bugungi kunda ham tarixiy tafakkurni rivojlantirish, milliy o‘zlikni anglash va ma’rifatparvarlik an’analarini davom ettirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muxtoraliyevich, Xolmatov G‘ayratjon. "JADIDCHILIK HARAKATI: MILLIY G‘OYA, MA’NAVIYAT VA MA’RIFATPARVARLIKNING TARIXIY VA ZAMONAVIY AHAMIYATI." "SCIENTIFIC EPICENTER" Scientific-Methodological Journal, vol. 1, no. 1,

2026, pp. 16-21. <https://smartquillpublishing.uz/en/articles/jadidchilik-harakati-milliy-goya-manaviyat-va-marifatparvarlikning-tarixiy-va-zamonaviy-ahamiyati>.

2. Убайдулла. Мақсад ва маслак // Садои Туркистон. 1914. 4 апрел.
3. Фарб фалсафаси. (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров.) – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. (720)
4. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: Ўзбекистон. 2017. – Б. 72.
5. Туркестанская туземная газета (№ 48). 1913. 23 июнь
6. Dolimov U. Is’hoqxon To’ra Ibrat. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. – B.180.
7. Dolimov U. Is’hoqxon To’ra Ibrat. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. – B.48.
8. Исҳоқхон Ибрat. Тарихи Фарғона. – Тошкент: ЎзФАШИ фонди. Инв. 11080. –Б. 54
9. Вохидова К. Исҳоқхон Жунайдуллоххўжа ўгли Ибрat ва унинг тарихий илмий мероси. –Тошкент. Фан. 2008. – 174 б.
10. Долимов У. Жадидлар. Исҳоқхон тўра Ибрat. – Тошкент: Ёшлар ижод уйи. 2022. – Б.61 (180 б.); Исҳоқхон Ибрat. Тарихи Фарғона. – Тошкент: ЎзФАШИ фонди. Инв. 11080. – Б. 54.